

५. सत्ता संतुलन

Date: 20-3-18

सत्ता संतुलनाला सत्ता समतोल असेही म्हणतात. सत्ता संतुलनास इंग्रजीमध्ये 'Balance of Power' असेही म्हणतात. सत्ता संतुलन ही एक आंतरराष्ट्रीय संबंधातील जुनी संकल्पना आहे. सत्ता संतुलन युद्ध टाळण्याचा किंवा युद्धाला नियंत्रित करण्याचा एक प्रभावी मार्ग आहे. आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षिततेसाठी सत्ता संतुलनाची निर्मिती व संरक्षण करण्याचा प्रयत्न अमेरिकेने केला आहे. राष्ट्रांच्या राजकीय वस्तु वर्तनुष्ण वर्तणुकीला नियंत्रित करणारा सत्ता संतुलनात हा एक कायदा आहे. सत्ता संतुलनात सत्तेचे समान वितरण करून संघर्ष टाळण्याचा प्रयत्न केला जातो.

सत्ता संतुलन ही संकल्पना 1648 च्या वेस्ट फालिया तहातून अ्यास आलेल्या राष्ट्र राज्यांच्या निर्मितीतून पुढे आली. युरोपच्या राजकारणात शांतता आणि स्थिरता निर्माण करण्यासाठी सत्ता संतुलनाचे सुत्र स्विकारण्यात आले. व्हाईटो रूसोमिअन आणि निकोलो मॅकेव्हेली या दोन विचारवंतांनी सत्ता संतुलनाच्या सिद्धांताचा स्विकार केला. 1714 च्या युद्धात तहाने (इंग्लंड आणि नेदरलँड) सत्ता संतुलनाची व्यवस्था अधिक बळकट केली. यामुळेच 18 व्या शतकाच्या पुर्वार्धाचा काळ सत्ता संतुलनाचा सुवर्णकाळ होता. 1815 साली व्हिएन्ना येथे झालेल्या परिषदेने सत्ता संतुलनाची नवीन व्यवस्था निर्माण केली. सत्ता संतुलनाची ही नवी व्यवस्था अधिमान्यता आणि जैसे थे या दोन तत्वावर आधारित होती.

सत्ता संतुलन या संकल्पनेचा वापर विविध अर्थाने केला जातो. त्यामुळे सत्ता संतुलनाची सर्वसमावे शक व्याख्या करणे कठीण आहे. कालील काही

अभ्यासकांनी सत्ता संतुलनाचा अर्थ स्पष्ट केला आहे.

१) हार्टमनच्या मते:-

सत्ता संतुलनामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात गट, प्रतिगट निर्मितीची एक शृंखला तयार होते ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात स्थिरता निर्माण होऊन युद्धाचा धोका टळतो.

२) पामर आणि पार्कीन्सच्या मते सत्ता संतुलन म्हणजे परस्पर विशेषी दबावाची एक प्रक्रिया निर्माण करणे ज्यामुळे कोणत्याही विशिष्ट राष्ट्राला किंवा राष्ट्रांच्या गटाला इतरांच्या तुलनेत शक्तीशाली होण्यापासून परावृत्त केले जाते.

३) प्रो. सिडनी थायच्या मते:-

सत्ता संतुलन म्हणजे सत्तेचा असा न्याय्य समतोल की ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय समुदायातील एखाद्या राष्ट्राला अधिक शक्तीशाली बनून इतरांक आपली इच्छा लादण्यापासून परावृत्त केले जाते.

४) प्रो. क्विन्सी राईटच्या मते:-

सत्ता संतुलन म्हणजे अशी व्यवस्था की ज्यात राष्ट्र सामुहिक प्रतिकारच्या भितीमुळे आक्रमक कृत्यापासून परावृत्त होतात.

सत्ता संतुलनाच्या परील सर्व बाब्या पाहता असे स्पष्ट होते की सत्ता संतुलनात सत्तेची समान विभागणी व्हावी जेणेकरून कोणत्याही एका राष्ट्राला अधिक शक्तीशाली बनता येणार नाही परिणामतः आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षितता

अभ्यासकांनी सत्ता संतुलनाचा अर्थ स्पष्ट केला आहे.

१) हाईमनच्या मते:-
सत्ता संतुलनामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात गर, प्रतिगट निर्मितीची एक शृंखला तयार होते ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात स्थिरता निर्माण होऊन युद्धाचा धोका टळतो.

२) पामर आणि पार्किन्सच्या मते सत्ता संतुलन म्हणजे पुरस्पर विरोधी दबावाची एक प्रक्रिया निर्माण करणे ज्यामुळे कोणत्याही विशिष्ट राष्ट्राला किंवा राष्ट्राला गटाला इतरांच्या तुलनेत शक्तीशाली होण्यापासून परावृत्त केले जाते.

३) प्रो. सिडनी थायच्या मते:-
सत्ता संतुलन म्हणजे सत्तेचा असा न्याय समतोल की ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय समुदायातील एखाद्या राष्ट्राला अधिक शक्तीशाली बनून इतरांक आपली दृष्टा लादण्यापासून परावृत्त केले जाते.

४) प्रो. क्विन्सी राईटच्या मते:-
सत्ता संतुलन म्हणजे अशी व्यवस्था की ज्यात राष्ट्रे सामुहिक प्रतिकारच्या भितीमुळे आक्रमक कृत्यापासून परावृत्त होतात.

सत्ता संतुलनाच्या परील सर्व बांध्या पाहता असे स्पष्ट होते की सत्ता संतुलनात सत्तेची समान विभागणी व्हावी जेणेकरून कोणत्याही एका राष्ट्राला अधिक शक्तीशाली बनता येणार नाही परिणामतः आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षितता

रिकून राहिल.

सत्ता संतुलनाचे प्रकार :-

सत्ता संतुलनाच्या प्रकाराची विभागणी खालील प्रकारात करता येते.

1) सामान्य सत्ता संतुलन :-

सत्ता संतुलनामध्ये जेव्हा दोन राष्ट्रे किंवा दोन गटांच्या पातळीवर सत्ता संतुलनाचे राजकारण खेळले जाते त्यास सामान्य सत्ता संतुलन म्हणतात.

उदा. - दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिका आणि सोवियत रशिया यांच्यातील विद्युवी सत्ता संतुलन म्हणतात.

2) गुंतागुंतीचे / क्लिष्ट / जटील सत्ता संतुलन :-

जेव्हा दोनपेक्षा अधिक राष्ट्रे किंवा गट परस्परांची सत्ता नियंत्रीत करण्याचा प्रयत्न करतात तेव्हा त्यास जटील सत्ता संतुलन म्हणतात.

जटील सत्ता सं सामान्य सत्ता संतुलना प्रमाणेच असते.

उदा. - शीत युद्धाच्या काळात अमेरिका सोवियत रशिया अन्व अलीप्तवादी राष्ट्रांच्या गट आणि चिन व जपान यांच्या भाषिक पुगतीने जटील सत्ता संतुलन निर्माण केले शीत युद्धानंतर ही चिन, जपान, जर्मनी, भारत, ब्रासिल यासह आशियान, ओपेक, युरोपीय महासंघ या संघटना ही परस्परांच्या सामर्थ्याला नियंत्रीत करतात.

3) स्थानिक सत्ता संतुलन :-
जेव्हा दोन शेजारी राष्ट्रे परस्परांची
सत्ता नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न करतात तेव्हा
त्यास स्थानिक सत्ता संतुलन म्हणतात.
उदा:- भारत - पाकिस्तान, भारत - चिन, दक्षिण
कोरिया - उत्तर कोरिया इत्यादी.

4) विभागीय सत्ता संतुलन :-
जेव्हा विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रात
किंवा उपखंडात सत्ता संतुलनाचा प्रयत्न
होतो तेव्हा त्यास विभागीय सत्ता संतुलन
म्हणतात.

उदा:- दक्षिण आशियातील सत्ता संतुलन,
पश्चिम आशियातील सत्ता संतुलन
उत्तर पूर्व आशियात जपानच्या व मध्य
आशियात ईराकच्या वाढत्या सामर्थ्यावर नियंत्र
ण ठेवण्यासाठी सत्ता संतुलन अनेक तंत्रांचा
वापर अमेरिका रशिया चिन यांसह अडी
दहाशतकांची संघटनाही करतात.

5) जागतिक सत्ता संतुलन :-
आंतरराष्ट्रीय जगतातील अनेक राष्ट्रांच्या
सत्ता संतुलनाच्या व्यवस्थेत जेव्हा समावेश
होतो तेव्हा त्यास जागतिक सत्ता संतुलन
म्हणतात. या सत्ता संतुलनात राष्ट्र आपल्या हित
संबंधाने संरक्षण करण्यासाठी विपक्षीय किंवा
बहुपक्षीय तह व करार करतात.
उदा:- पहिल्या महायुद्धापूर्वी इंग्लंड फ्रान्स
आणि रशियाचा स्थापन झालेला गट दुसऱ्या

महायुद्धापूर्वी जर्मनी, इटली आणि जपान मध्ये झालेली मैत्री या मैत्रीचा सामना करण्यासाठी इंग्लंड, फ्रान्स, रशिया व अमेरिका यांची युती तर याच्या शतकातील ब्रिक्स BRICS सारखे इतर अनेक व्यापारी संघ

6) परिदृढ सत्ता संतुलन :-

जेव्हा दोन परस्पर विरोधी राष्ट्रे किंवा गट आपल्या विशिष्ट भूमिकेवर ठाम असतात तेव्हा परिदृढ सत्ता संतुलनाची स्थिती निर्माण होते.

उदा:- दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिका आणि सोवियत रशिया यांची विचारसरणीवर (भांडवलवाद x साम्यवाद) आधारित भूमिका कमिश्नर काशमिर पुश्ताव-सिल भारत आणि पाकिस्तानची भूमिका तसेल इस्त्राईल आणि पॅलेस्टाइन यांच्यातील जेरुसलेम शहराबाबत ठाम भूमिका

7) लवचिक सत्ता संतुलन :-

सत्ता संतुलनाच्या या प्रकारात राष्ट्रे आपल्या हित संबंधांना सुसंगत अशी भूमिका परिस्थितीनुसार घेतात हा प्रकार वास्तववादावर आधारित आहे.

उदा:- आपल्या आर्थिक हितसंबंधांच्या पुर्तीसाठी अमेरिका आणि चिन यांनी रिवकारलेला मैत्री आणि सहकार्याचा मार्ग, 2018 मध्ये डोनाल्ड ट्रम्प आणि व्लादिमीर पुतिन यांची भेट व चर्चा डोनाल्ड ट्रम्प व उत्तर कोरियाचा राष्ट्र अध्यक्ष किंग जोन यांच्यातील भेट व चर्चा, उत्तर कोरिया व दक्षिण कोरियातील सहकार्य इत्यादी.

वरील विविध प्रकारात सत्ता संतुलनाची संकल्पना विभागलेली आहे.

* सत्ता संतुलनाचे तंत्र / मार्ग / पद्धती / साधने जागतिक शांतता व सुरक्षिततेसाठी सत्ता संतुलन आवश्यक आहे. जगाच्या आजपर्यंतच इतिहासाकडे पाहता असे स्पष्ट होते की सत्ता संतुलन रहावे म्हणून विविध तंत्र, मार्ग, साधने व पद्धतींचे अवलंब करणाऱे आल्याचे दिसून येते.

१) मोव्हला:-

सत्ता संतुलन रिकविष्यासाठी भू-पुद्देशाची मोव्हल म्हणून वाटणी करण्याचे प्राचीन तंत्र आहे. युद्धात पराभूत झालेल्या राष्ट्रांच्या ताब्यातील प्रदेशाची विभाषण विजधी राष्ट्र करतात. विभाषित प्रदेश समप्रमाणात वाटला जातो. यामुळे पराभूत राष्ट्रांचे भौगोलिक खचिकरण होते आणि ते राष्ट्र सत्ता संतुलनातून दृष्ट्या प्रयत्न करत नाही.

२) फाळणी:-

सत्तेचे संतुलन रिकविष्यासाठी फाळणीचा वापर जुन्या काळापासून होत आहे. युद्धाचे किंवा आक्रमक राष्ट्रांची फाळणी केली जाते ही फाळणी करताना ते राष्ट्र पुन्हा युद्धाचे धाड करणार नाही अशी फाळणी केली जाते. फाळणीचा वापर युद्धाच्या समाप्तीनंतर केला जातो. फाळणी पराभूत राष्ट्रावर लावली जाते. फाळणीसाठी संकल्पना वापर होते.

उदा. दुसऱ्या महायुद्धानंतर जर्मनीची फाळणी

18 व्या शतकातील पोलंडची फाळणी, 20 व्या शतकात भारताची फाळणी

3) हस्तक्षेप आणि युद्ध:-

सत्ता संतुलन रिकवण्याचा या तंत्राचा वापर अंतिम पर्याय म्हणून केला जातो. एखादे मोठे राष्ट्र लहान राष्ट्रांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप करून आपली इच्छा त्या राष्ट्रांवर लादण्याचा प्रयत्न करतो.

उदा:- शित युद्ध काळात अमेरिकेने क्युबा, लेबनान, आणि लाओस तर सोवियत रशियाने उत्तर कोरिया, हंगेरी, अफगाणिस्तान व उत्तर व्हिएतनाम इत्यादी राष्ट्रात केलेला हस्तक्षेप.

या हस्तक्षेपामुळे बऱ्याच वेळेस युद्ध घडतात. उदा. 1950 चे कोरियन युद्ध, 1965 चे व्हिएतनाम युद्ध

4) फोडा आणि राज्य करा:-

सत्तेचे संतुलन राखण्यासाठी फोडा आणि राज्य करा या मार्गांचा अवलंब केला जातो. या मार्गांमध्ये प्रतिपक्षाची भौगोलिक विभागणी किंवा फाळणी करून त्यांच्या सामर्थ्याचे खचिकरण केले जाते. उदा:- रोमन राज्यकर्ते, इंग्लंड राज्यकर्ते, फ्रान्स अमेरिका आणि सोवियत रशियाने या तंत्राचा वापर केला.

5) आघाड्यांची निर्मिती

सत्ता संतुलनाचे हे सर्वात जुने आणि प्रसिद्ध तंत्र आहे. विशिष्ट उद्दिष्ट

पुर्तिसाठी काही राष्ट्र एकत्रित येऊन आपला राष्ट्र
 स्थापन करतात. या गटात अनेक राष्ट्रांना स्वरूप
 गी केले जाते. अशा गटाला विशेष म्हणून दुसरे
 एक गट तयार होतो असे परस्पर विरोधी
 दोन गट निर्माण - करूनही सत्ता सं
 राखले जाते. उद्देश्य सफल आल्यास असे गट
 संघ / आघाड्या नष्ट होतात या आघाड्यांचे स्वरूप
 अक्रमक आणि वचावात्मक स्वरूपाचे असते पहिले
 आणि दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी अशा आघाड्या
 निर्माण झाल्या आहेत.

6) शस्त्रीकरण आणि निशस्त्रीकरण - जगातील प्रत्येक
 राष्ट्राला आपल्या सुरक्षिततेसाठी शस्त्र असणे
 वाळू गण्याच्या अधिकार आहे. प्रत्येक राष्ट्र आपल्या
 सुरक्षेसाठी लष्करी सामर्थ्य वाढवत असते. ज्यामुळे
 शस्त्र अस्त्र स्पर्धा व शस्त्रीकरणाची प्रक्रिया वेग
 धरते. राष्ट्रांच्या लष्करी सामर्थ्यात जेव्हा संतुलन
 निर्माण होते तेव्हा सत्ता सं राखले जाते.
 उदा - शित युद्ध उळातील अमेरिका व सोवियत
 रशियातील शस्त्र अस्त्र संतुलन

शस्त्रीकरण प्रमाणेच निशस्त्रीकरण देखील सत्ता
 संतुलन टिकविण्यास किंवा नष्ट करण्यास कारणीभूत
 असू शकते. निशस्त्रीकरणामुळे सत्ता सं राखवि-
 णाच्या अनेक घटकांची निर्मिती होते. निशस्त्रीकरण
 च्या अनेक करारांनी सत्तेचे संतुलन टिकविण्यात
 मदत केली आहे. उदा - NPT (

PTBT आणि CTBT

वरील तंत्राचा वापर करून सत्तेचे संतुलन टिकविण्याचा प्रयत्न केला जातो असा संतुलनाच्या प्रक्रियेमुळे खालील कायदे होतात.

- 1) जागतिक शांततेला शांततेची निर्मिती होते.
- 2) युद्धाचा दहोका टळतो.
- 3) एकाधिकार राहिल्या विरोध होतो.
- 4) आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे संरक्षण होतं.
- 5) राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण होतं.

वरील अनेक दृष्टीकोनातून सत्ता संतुलनाच्या संकल्प संकल्पनेचे महत्त्व सांगता येते.